

Björkenäs, en historisk återblick

av Jan Magnusson

Idag uppskattar vi väl Björkenäs mest för sitt lugna läge. Här finns möjlighet för oss att vila ut efter dagens arbete. Vi har våra trädgårdar att pyssla med på ledig tid. Här finns också närhet till natur, bad och båtliv.

Vår udde har dock inte alltid varit lika fridfull som nu. För flera hundra år sedan spelade Björkenäs en stor roll, då Sverige försvarade sin nyvunna frihet. Här byggdes skepp, som skulle bidra till att Sverige senare blev en stormakt. Från denna tid finns ännu en del minnesmärken kvar på vår udde. Det finns även förhistoriska lämningar på Björkenäs. Dessa visar att människor vistats här långt innan udden blev inritad på Europakartan.

De förhistoriska lämningarna

Två fynd från förhistorisk tid är kända på Björkenäs. Det är två mindre rösen inringade med stenar lagda i halvcirklar. Dessa rösen kallades offerkretsar första gången de nedtecknades, i mitten av 1800-talet. Det rör sig dock inte om några offerplatser, utan gravar från järnåldern. Runt Kalmar finns det gott om järnåldersgravar. Detta visar att människor har bott och verkat i Kalmartrakten långt innan Kalmar fanns. En av dessa gravar är numera helt försvunnen, eftersom ett fritidshus senare tog dess plats. Den andra finns fortfarande kvar. Inga fynd har gjorts i gravarna.

Bakgrunden till Björkenäs storhetstid

1520 var Kalmar en betydande handelsstad, belägen intill slottet. Sverige tillhörde en nordisk union, den så kallade Kalmarunionen, där den dominerande staten var Danmark. Danska regenter försökte kontrollera Sverige i unionens namn. Danska härar rörde sig upp genom det svenska riket. År 1520 ställde den danske kungen Kristian II till med Stockholms blodbad. Då avrättades svenska nationalister i ett försök att kväsa motståndet mot unionen. En som inte ville låta sig kuvas av Kristian, var den unge riksföreståndaren Gustav Eriksson Wasa, som sökte stöd för en fri svensk stat inom och utom landet. Gustav lyckades till slut att ena de svenske mot Kristian. Efter en seger vunnit med hjälp av tyska legoknektar, valdes han till svensk kung 1523. För att kunna försvara den nyfödda nationen började Gustav I att utrusta ett försvar, vilket var mycket kostsamt. För att få medel till detta genomförde han bland annat en reformation, som överförde kyrkans rikedomar till staten. Gustav Wasa var Sveriges regent till sin död 1560.

Hans efterträdare, äldste sonen Erik XIV, var regent 1560-68. Han hade redan 1558 fått Kalmar, Kronobergs län och Öland i förläning. Erik engagerade skickliga båtbyggare och

yrkesmän från in- och utlandet till sina skeppsvarv. Han upprustade bland annat skeppsvarvet i Kalmar invid slottet och anlade ett nytt varv på Björkenäs. Landets viktigaste örlogsbas näst Stockholm var från Eriks tid Kalmar skeppsgård med Björkenäs, Kättilen, som vattnet intill slottet kallades, var för grund och detta satte stopp för stora byggen. Björkenäs, som hade ett bra vattendjup och ett skyddat läge strax norr om staden, övertog därför mer och mer av stadens fartygsbyggen.

Varvsplatsen

Hur varvsområdet såg ut, vet man idag inte med säkerhet. Vissa antaganden kan göras med hjälp av en karta från mitten av 1800-talet, då området ännu var ganska orört. På kartan finns en del grundet och annat inritat. Något av detta finns ännu kvar och det ger oss en del ledtrådar. En kraftig stenmur avgränsade hela udden och innanför dess port ledde den raka huvudgatan fram till själva varvsplatsen. Till höger längs gatan i slutningen mot söder låg flera byggnader, de flesta utrustade med eldstad. Här inrymdes troligen verkstäder för olika hantverk förknippade till skeppsbryggeriet, bland annat en smedja. Här låg också varvets stora brunn, som var drygt 4 meter i diameter och 5 meter djup. Utmed gatans vänstra sida löpte en mur, som tillsammans med själva gatan antas ha utgjort repslagarnas arbetsplats, den så kallade repslagargatan. Vid gatans slut fanns ytterligare en mur och denna omgärdade själva varvsplatsen, där stapelbädden låg i sydslutningen. Inom denna inre mur låg några byggnader av vilken en kallades Cronohuset och som utgjorde kokhus under de första varvsåren. Där intill låg Hampboden, som var förråd för varvet. Vid strandkanten fanns flera bryggor, där båtar kan ha angjorts för underhållsarbeten. Ute på redde låg en del skepp förankrade.

Föreståndare för varvet var under 1560-talet Siffred Jönsson, Ölands hövitsman. Gårdskapten var då Per Mörbo. En uppgift om hur många som var verksamma vid varvet finns från 1560-talet. Den totala arbetsstyrkan var då 138 personer. I början av 1563, då två stora skepp var under byggnad, fanns det vid varvet bland andra "10 skeppstimmermän, 24 unga timmermän, 5 sågare, 18 unge sågare, 3 smeder, 6 oxekörare, 5 repslagare, 4 kolare, 2 kockar, 2 svarvare samt 2 segelmakare". Dessutom arbetade många öländska båtsmän som timmermän vid skeppsgården och man hade flera sågar i Kalmar området.

Elephanten

På Blasieholmen i Stockholm byggdes mellan 1555-1560 flottans storskepp kravellen Elephanten. Mäster Jacob Laiko, även kallad Finske Jacob, ledde bygget. Också skeppsbyggmästaren Holgerd Olsson, vanligen kallad Mäster Hollinger arbetade under en tid med Elephanten. Skeppet beräknas ha varit omkring 42 meter lång och tros ha vägt 6-800 ton. Det hade 3 master och 46 kanoner. Besättningen bestod av totalt 794 man, varav 522 knektar.

År 1563 bröt det stora Nordiska sjuårskriget ut. Sveriges motståndare i detta krig var Polen, Danmark och Lübeck. Kampen gällde makten över provinser kring Östersjön. Den svenska flottan under amiralen Klas Horns befäl och med Elephanten i spetsen tog till en början flera segrar.

Den 12:e augusti 1564 deltog amiralsfartyget Elephanten, under Klas Horns ledning, i ett sjöslag vid Ölands norra udde mot de förenade danska och lübska flottorna. Detta kom att bli Elephantens sista strid. Efter att ha gått segrande ur slaget styrde Elephanten söder ut genom Kalmarsund. Vid Björkenäs skulle hon få sina skador reparerade. I höjd med Köpingsvik gick hon på ett grund, idag kallat Elefantgrundet och sprang läck. Framme vid Björkenäs ankrade man upp norr om Svartö. Där började ett intensivt arbete för att rädda det mäktiga fartyget. Vid ett försök att reparera skadorna i skrovet förvärrades de istället och vatten forsade in tills Elephanten sjönk och ställde sig på grund.

Under hösten gjordes en imponerande ansträngning att lyfta skeppet. Fyra skepp fyllda med sten sänktes runt Elephanten. Dessa skulle utgöra underlag för spel och bommar med vilka man skulle lyfta skeppet. Samtidigt skulle hon "ösas på vatten". Denna insats blev dock utan resultat och man fick ge upp arbetet. Sedan dess har skrovet sjunkit allt djupare ner i bottenleran. Lasten i de fyra sänkta skeppen har rasat in över det stora skeppet som skulle räddas. Vid undersökningar på 1930-talet grävdes delar av skeppet fram och togs om hand. Dessa delar förvaras nu på Sjöhistoriska museet i Stockholm.

Sankte Eric

Skeppsbyggmästaren Hogerd Olsson, som varit med om att bygga Elephanten i Stockholm, flyttade 1559 till Kalmar. Han inledde 1560 byggandet av den stora kravellen Sankte Eric. Detta skepp blev färdigt 1564 och skulle visa sig ha mycket goda seglingsegenskaper. Sankte Eric blev Klas Horns amiralskepp under de två mycket segerrika åren 1565-66. Hon skulle komma att tjäna länge i den svenska flottan. Hon fick också hedersuppdragen att vid olika tillfällen föra friarbud över Nordsjön åt Erik XIV, till de kvinnliga regenterna i England och Skottland. Dessa friar blev ju som bekant utan resultat. Skeppet hade 41 kanoner och 647 mans besättning, varav 436 knektar. S:t Eric, som enligt flera källor var den tidens mest välseglade skepp, tjänade i flottan fram till 1585, då hon utgick ur rullorna. Hon högs sedan upp och dess rester sänktes i Kalmar hamn.

Mars

Redan 1563, alltså innan S:t Eric var färdigbyggt, började ett ännu mer storslaget skepp att byggas på Björkenäs. Det var ett av samtiden största skepp och det största i Östersjön. Hennes namn blev Mars, men hon blev även kallad Makalös. Hon var större än Elephanten och nästan dubbelt så stor som Sankte Eric. Vikten var 1928 ton displacement och han hade 1019 mans besättning, varav 672 knektar. Mars blev klar mycket snabbt, krig rådde och flottan behövde skepp. Redan 1564 seglades Mars till Stockholm, där hon bestyckades med 107 kanoner och gjordes klar för strid. Skeppet lär ha varit vitmålat. Den 11:e maj 1564 gav hon sig ut från flottstationen vid Dalarö. Det måste ha varit en mäktig syn att se henne, i spetsen för den svenska flottan om totalt 37 skepp. Befälhavare ombord var Jacob Bagge.

Bara 20 dagar senare flög hon i luften under en strid med den dansk-lybska flottan. Eld hade utbrutit ombord och Jacob Bagge hade tvingats lämna sitt skepp. Han togs upp av ett fiendeskepp. Fienden tog sig över Mars och försökte släcka elden, men den nådde krutdurken och det ståtliga skeppet exploderade, varvid mellan 600 och 1000 personer omkom. Orsaken till att det gick så illa för Mars sades vara att kanonerna var gjutna av kyrkklockor. En förbannelse sades vila över henne...

Mars sjönk till 80 meters djup, någonstans mellan Öland och Gotland, ingen vet exakt var. Man har länge sökt efter skeppet utanför Öland och teorierna är många om var hon ligger. Ett vrak som några dykare nyligen har funnit, kan vara Mars, men det är dock långt ifrån säkert och sökande fortsätter.

Fred sluts och Björkenäs får vila

I juli 1566 drabbades den förenade dansk-lübska flottan av stora förluster, dels i ett slag utanför Ölands norra udde och dels på grund av en svår storm utanför Visby. Därefter fördes kriget mestadels på landfronten. I samband med tronskiftet Erik XIV - Johan III år 1568, förlamades sjökriget ännu mer och fred slöts i Stettin 1570. Genom freden gick Björkenäsvarvet in i en lugnare period och från 1578 och cirka 20 år framåt finns inga varvshandlingar bevarade. Att varvet varit helt övergivet är dock inte troligt, en viss civil verksamhet tros ha förekommit.

Johan II var Sveriges regent fram till sin död 1592, då hans son Sigismund övertog tronen. Sigismund hade redan 1587 valts till Polens kung. Då han uppehöll sig i Polen och genom sina landshövdingar försökte styra Sverige, bredde ett stort missnöje ut sig mot honom. Hertig Karl, som var svensk riksföreståndare, krävde med stöd av rikets ständer en rent svensk regering. Motsättningarna mellan Karl och Sigismund tilltog och 1597 rådde fullt krig mellan dem. 1598 satte sig Sigismunds polska flotta fast i Kalmar och staden härjades hårt. 1599 besegrades Sigismund vid Stångebro och lämnade landet.

Varvet åter i kronans tjänst

Från åren 1599-1609 finns det åter räkenskaper från varvet och det användes åter av staten, då under beteckningen Kronovarv. Varvsverksamheten ansågs som mycket viktig i den tidens Kalmar. Ståthållaren på slottet hade som sin närmaste man en gårdskapten, som fungerade som skeppsbyggmästare. 1604-1606 var Ibrand Johansson skeppsbyggmästare och 1606-1610 Henrik Hybertsson. Denne Hybertsson var den man som senare skulle komma att bygga regalskeppet Wasa.

Smålandslejonet på 55 kanoner byggdes under denna tid. Några så imponerande skepp som under 1560-talet byggdes dock inte på Björkenäs under denna period. Danskarna höll Kalmar 1611-13 och då härjades även Björkenäs varv hårt. Två mindre båtar som ligger på botten i Kläckebergaviken, tros ha blivit sänkta då danskarna härjade kring Björkenäs. Av den ena återstod vid undersökningar under 1930-talet hela stäven, kölen och en del spant och bordläggning. Av den andra fanns mycket lite kvar, eftersom den låg på mycket grunt vatten och nära land. Då Kalmar åter blivit svenskt 1613 lät man Björkenäsvarvet vila i frid. En hel del skepp byggdes under de följande åren vid Varvsholmen inne i Kalmar.

Kalmarlänskusten i fiendens våld

Under 1670-talet var en stor del av de svenska befälhavarna tillsatta på helt andra meriter än de militära. Några hade inte tidigare varit till sjöss. 1676 drabbade svenska flottan under Lorentz Creutz samman med den förenade dansk-holländska utanför östra Öland. Fiendeflottan leddes av danske amiralen Juel och holländske amiralen Tromp. Detta slag blev en stor katastrof för Sverige och bland annat förläste det stora skeppet Kronan. Den svenska kusten låg därmed oskyddad. Den danska flottan kom att dominera Östersjön helt under några år. De danske plundrade och brände Öland och Smålandskusten hårt. Tromp och danske generalen Dyx, attackerade Mönsterås och Skäggenäs. Ståflö herrgård och by brändes. 2000 man landsattes runt Kalmar, som då var flyttat från området runt slottet och Kvarnholmen. Man lyckades då bränna Skälby ladugård. Under strider där dödades 40 danskar. Efter detta drog man över till Öland där brännandet fortsatte. Några dagar senare gjordes ett nytt försök att komma åt Kalmar. Då inte detta lyckades, riktade de sig istället mot Borgholms slott. Vid ett anfall mot den öländska befästningen dödades mellan 200 och 300 danskar. Från Borgholm drog flottan mot Strömsrums herrgård och Pataholm, vilka också brändes.

Björkenäs flottstation

År 1678 under pågående krig, flyttades huvudstationen för den svenska flottan från Dalarö vid Stockholm, till Kalmar. Man ville ha sin flotta stationerad så att man tidigt nästa säsong fick ut den på öppet vatten. Vinterläggningen skulle ordnas runt Kalmar. 48 skepp lades upp norr om Kalmar, de största vid Björkenäs och de mindre vid Jutnabben och vid slottet.

Den sista striden i Kalmarsund

Den 20:e juli 1679 dundrade åter kanonerna utanför Björkenäs. Dagen innan hade en svensk spaningsstyrka om sex skepp siktat fjorton danska skepp, ledda av amiralen Juel, i norra Kalmarsund. Man lade om kurs och seglade mot Kalmar, där den svenska flottan låg samlad

norr om Skallö. Man beredde sig för strid och nästa dag möttes de båda flottorna i vattnen mellan Skäggenäs och Skallö. Det blev en kraftig sammandrabbning. Svenska skeppet Nyckeln gick på grund och hon besköts våldsamt. Många i besättningen dödades eller skadades och Nyckeln försågs med nytt manskap från de andra svenska skeppen. Till slut utbröt brand ombord, krutdurken exploderade och skeppet sjönk. Den svenska flottan gav dock i övrigt hårt motstånd och danskarna drog sig tillbaka vid halv tretiden, då man insåg att man inte skulle vinna något på fortsatt strid. Den svenska flottan hade nu äntligen fått en kompetent ledning och kunde åter bjuda den danska flottan motstånd. Detta var sista gången som fientliga skepp seglat i Kalmarsund.

Björkenäs glöms bort

Att ta in flotta i Kalmarsund för vinterförvaring var inte populärt bland de befälhavande amiralerna. De ansåg att sundet var för svårnavigerat och farligt. Efter 1680 ordnades vinteruppläggningsen i Blekinges skärgård istället. Amiralitetet överfördes till Kalmar omkring 1680 och låg där fram till mitten av 1680-talet. I Kalmar byggdes under denna tid en del örlogsbåtar på ett särskilt örlogsvarv vid Varvsholmen. Karlskrona hade nu övertagit rollen som flottans huvudstad och man flyttade mer och mer av sin verksamhet dit. Kalmartraktens roll inom det militära skeppsbygget tog helt slut då örlogsvarvet vid Varvsholmen lades ned 1692.

Av den stora anläggning som Björkenäsvarvet en gång utgjorde, finns det en del rester kvar än idag. Det går här att finna flera husgrunder, repslagarbanan och den gamla brunnen, som ligger just intill den nuvarande vägen, kringvuxen av alar. Läget för själva stapelbädden, där skeppen blev till, är ej exakt fastställt. Om man står nere vid stranden kan man upptäcka en försänkning, liksom ett spår upp ur sjön, och detta kan mycket väl vara platsen. Nere under vattnet finns på några ställen stenlämningar, som bör vara rester av bryggor. Utanför dessa bryggrester har en del äldre porslin och annat påträffats. Hur man var inkvarterad vid varvet känner vi idag inte till. Inga lämningar efter bostäder finns kvar, trots att det tidvis bör ha varit många människor bosatta där.

Några uppgifter som visar hur många skepp som sammanlagt byggts vid Björkenäs finns ej tillgängliga. Man vet att Kalmar tillsammans med Björkenäs åren 1532-1567 levererade 21 skepp till flottan, varav 2 stycken med mer än 50 kanoner. Under denna period bidrog Björkenäs med skepp endast under de senare åren. Under perioden 1568-1632 levererade de båda varven 30 skepp, varav 7 stycken med mer än 50 kanoner. Under denna period var Björkenäsvarvet verksamt från 1599 och drygt 10 år framåt. Några skepp från den senare perioden är Kalmar falcken 1569 på 51 kanoner och Kalmarbarken 1573.

Några detaljer värda att nämna

För att få ett begrepp om storleken på några av de nämnda skeppen kan man jämföra dem med det välkända regalskeppet Wasa, var mått vi känner till. Wasa har ett läsetal på 400 är cirka 47 meter långt. Längden på skeppet Kronan var 53 meter. Det kan också nämnas att en ordinär kalmarsundsfärja på 1960-talet var drygt 40 meter.

Forna tiders örlogsfartyg hade ofta mycket stora besättningar. Detta berodde på att man förutom båtsmän, vilka hade som huvuduppgift att framföra fartyget och att sköte de vanliga sysslorna ombord, också hade ett mycket stort antal knektar ombord. Skeppet Mars hade hela 672 knektar, det var dessa som skött de militära uppgifterna.

Det fanns kanoner av mycket varierande storlek på dessa skepp. En 24 punds kanon kunde nå upp till 600 meter. Vid undersökning av barlasten i regalskeppet Wasa, som byggdes 1632, påträffades bland annat en variant av stenarten dolomit. Denna speciella sten finns i Östersjöområdet bara omkring Riga. Sju block av stenen påträffades 1964 på Björkenäs, strax

utanför den plats där varvet varit beläget. Hur dessa block hamnat där och vilka vägar de har tagit dit är något man kan fundera över!

Det finns en karta över Björkenäs gjord av Volmar Sylvander och M F Forssman 1848. Sylvander försökte genom undersökningar av området bevisa att Björkenäs är den plats där vikingastaden Birka legat. Han menade att flottans verksamhet på udden varit obetydlig och att de husgrunder han ritat in på sin karta var rester av den forna huvudstaden.

Kyrkogårdarna

På Björkenäs finns det också minnen från peståren i början på 1700-talet. Där pesten drog fram skördades många liv och speciella kyrkogårdar anlades på avskilda platser. På Björkenäs finns två kyrkogårdar för pestens offer i Kalmartrakten. De båda begravningsplatserna avgränsades med en mur och omkring den ena, Lilla kyrkogården, som är ungefär 25 meter lång och 15 meter bred, finns muren ännu delvis bevarad. Här fanns vid undersökningar på mitten av 1800-talet några fördjupningar i marken som visade gravarnas läge. Dessa fördjupningar kan förnimmas ännu idag. Av den andra, Stora kyrkogården, finns idag inga synliga lämningar.

Senare tid

Under de senaste århundradena har Björkenäs utgjorts av betesmark och skog. En gammal landsväg sträckte sig från Kalmar förbi Björkenäs och vidare norrut mot Vesslö. Intill denna väg låg några torp, ett av dem hette Slätten och låg ca 300 meter norr om Björkenäs nere vid sjön, strax intill den plats där golfbanans restaurang idag ligger. Slätten var i bruk fram till 1887. Ett annat torp är Björkenäs, också kallat Björkö, beläget strax intill golfbanan. Detta finns antecknat i husförhörslängderna 1768-76 och är den siste torparen där flyttade ca 1940. Detta torp finns kvar än idag. Båda torpen finns inritade på 1870 års karta. På 1901 års kartan är bara det sistnämnda inritat.

Källor: Svensk Skeppsbyggeri, Svenska Flottans historia, Sammanfattning av undersökning av Elefanten (Carl Ekman), Sankte Christoffers gilles krönika, Birgit Körge Läns museet, Kalmar stads historia, Indelningsverket och Båtmanshålet i Dörby Kläckeberga, Ölandsbladet 19:e mars 1991 och 29:e augusti 1991, Det fossilförande barlastmaterialet i regalskeppet Wasa. Wasamuseet, Regalskeppet Kronan, Focus, Sven Wolgast's arkiv, diverse material.